

प्राथमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांना बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिनियम 2009 च्या अंमलबजावणीत येणा-या समस्यांचा अभ्यास

डॉ. दत्ता शं. वाघमारे
कस्तुरबाई कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सोलापूर

प्रास्ताविक

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 45 नुसार 6 ते 14 वयोगटातील सर्व मुलामुलींना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याची निसंदिग्ध ग्वाही देण्यात आली आहे. त्या अनुषंगाने प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण व्हावे यासाठी स्वातंत्र्यानंतर केंद्रशासन व महाराष्ट्र शासनाने वेळोवेळी अनेक अभ्यास आयोगाची स्थापना केली. त्यांच्या शिफारशी नुसार प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व सर्वांना मोफत करण्यासाठी अनेक नियमावली तयार करण्यात आल्या. त्याचबरोबर अनेक योजना राबविण्यात आल्या. त्यामध्ये मागील काही काळाचा विचार करता

1. 1995 चा क्षमताधिष्ठीत अभ्यासक्रम
2. सन 2000 चा नवीन अभ्यासक्रम व स्मार्ट पी. टी. प्रशिक्षण
3. DPEP शिक्षण प्रकल्प
4. आनंदायी शिक्षण
5. LEP कार्यक्रम
6. माझी समृद्ध शाळा उपक्रम
7. सर्वशिक्षण मोहिम अशा अनेक योजना राबविण्यात आल्या.

वरील शिक्षणविषयक उपक्रमांची फलश्रुती काही प्रमाणात सकारात्मक असली तरी राज्य घटनेच्या कलम 45 ची संपूर्ण पूर्तता करणारी नक्कीच नव्हती. तेव्हा प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा व्हावा ही शिक्षण तज्ञांची मागणी व त्यांची प्राथमिकता लक्षात घेता भारत सरकारने नोव्हेंबर 2000 मध्ये बालकांना मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम 2009 पारित केला. व एप्रिल 2010 पासून जम्मू काश्मिर वगळता सर्व देशात लागू करण्यात आला. त्या अनुषंगाने या कायद्यातर्गत येणा-या सर्व कलमांच्या परीपूर्ण अंमलबजावणीची जबाबदारी स्थानिक स्वराज्य संस्थांतर्गत येणा-या सर्व अधिकारी व शाळा या मूलभूत घटक लक्षात घेता मुख्याध्यापक यावर मोठ्या प्रमाणात येते.

RTE 2010 नुसार खालील दहा भौतिक सुविधा या प्रत्येक शाळेत असणे बंधनकारक आहे.

1. मुख्याध्यापकांसाठी वर्गखोली
2. प्रत्येक शिक्षकांसाठी वर्गखोली
3. मुलांमुलींसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृहे
4. स्वयंपाकगृहे
5. किडिंगणे
6. पिण्याच्या पाण्याची सोय
7. ग्रंथालय
8. रॅम्प सुविधा
9. शैक्षणिक साहित्य
10. किडा साहित्य

त्यानुसार या कायद्यातील कलम 19 या शाळेसाठी असलेली मानके व निकष या कलमातील बौद्धिक सुविधांच्या पूर्ततेची अंमलबजावणी करताना मुख्याध्यापकांच्या समस्या कोणत्या, त्या उद्भवण्याची

कारणे कोणती या विषयी संशोधकाला जाणून घ्याव्यात त्यावरील उपाय शोधण्यासाठी संशोधकाने हा संशोधन विषय निवडला आहे.

संशोधनाची गरज

या कायद्याची अंमलबजावणी शाळांमधील मुख्याध्यापक व सर्व शिक्षकांच्या कार्यावर अवलंबून असते. यातूनच संशोधकाला समस्या जाणवू लागली ती म्हणजे भारत सरकारने एप्रिल 2010 पासून बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिनियम अधिकार हा कायदा लागू केला यानुसार 6 ते 14 वर्गागटातील सर्व मुलांमुलींना इयत्ता 1 ली ते 8 वी पर्यंतचे शिक्षण मोफत व सक्तीचे करण्यात आले व याची सर्वस्वी जबाबदारी शिक्षण विभागातील सर्व अधिकारी व कर्मचा-यांची असेल असे सुचवले. या कायद्याच्या अंमलबजावणीत ज्याप्रमाणे संशोधकाला समस्या भेडसावतात त्याचप्रमाणे या कायद्याच्या अंमलबजावणीत अत्यंत मुलभूत घटक म्हणजे मुख्याध्यापक यांनाही अंमलबजावणीसाठी अनेक अडचणी येत असल्याचे वेळोवेळी दिलेल्या शाळा भेटीत आढळून आले तेव्हा या समस्यांचा शास्त्रीय दृष्टीकोनातून शोध घेण्याचे ठरवले आहे.

RTE – 2009 नुसार निर्माण केलेल्या कायद्याने बालकांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी अनेक बाबींचा कलमनिहाय विवरण दिले आहे. व त्याची जबाबदारी त्या त्या घटकांवर निश्चित केली आहे. कायदा व त्यातील कलम यांची अंमलबजावणी काही त्रुटी राहिल्या तर कायदा उल्लंघन झाल्याबद्दल आपल्याला शिक्षा तर होणार नाही ना? या नकारात्मक मानसिकतेतून प्राथमिक शाळांतील मुख्याध्यापक या कायद्याकडे बघण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. कायद्यातील सर्व कलमांची योग्य अभ्यास करून सकारात्मकतेचे यांची प्रभावी अंमलबजावणी केल्यास शिक्षणाचे सार्वत्रिकरणाचे आपले स्वप्न साकार होण्यास वेळ लागणार नाही. सब पढे सब बढे ही ब्रीद पूर्णत्वाकडे जाईल.

देवणी तालुक्यातील मुख्याध्यापकांना कार्यक्षमता वाढावी त्याच्या समस्या जाणून घेऊन त्या दूर करण्यासाठी संशोधकाने हे संशोधन कार्य हाती घेतले आहे.

संशोधनाचे महत्त्व

स्दरील संशोधन कार्य हे देवणी तालुक्यातील कार्यरत असणा-या मुख्याध्यापकांना आपले कार्य समर्थपणे पार पाडण्यास उपयोगी सर्व शिक्षकांस केंद्रप्रमुखांना व मुख्याध्यापक होऊ इच्छिणा-या बांधवांस हे संशोधन अत्यंत उपयुक्त होईल. त्याचबरोबर प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण, नियोजन, संनियंत्रण करणा-या शैक्षणिक संस्था यांनाही माझे संशोधन कार्य निश्चितीसाठी उपयोगी पडेल. त्यापैकी खालील यंत्रणांना प्रस्तुत संशोधन कार्याची मदत होईल.

1. मुनष्यबळ विकास मंत्रालय, नवीदिल्ली
2. NCERT, New Delhi
3. शालेय शिक्षण विभाग मुंबई
4. शिक्षण संचलनालय पुणे
5. SCERT, Pune
6. डायट
7. सर्व जिल्हा परिषद व पं समितीतील कार्यरत शिक्षण विभाग

वरील सर्व यंत्रणांना यातील कार्य करणा-या अधिकारी व कर्मचारी यांना हे संशोधन कार्य उपयोगी पडेल.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. आरटीई 2009 अन्वये शाळांच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास करणे.
2. आरटीई 2009 अंमलबजावणीत मुख्याध्यापकांना येणा-या समस्यांचा अभ्यास करणे
3. आरटीई 2009 च्या अंमलबजावणीत येणा-या समस्यांवर उपायसुचविणे.

संशोधनाची व्याप्ती

सदर संशोधन कार्य केवळ पंचायत समिती देवणी अंतर्गत येणा-या देवणी बीट मधील मुख्याध्यापकांच्या समस्येपर्यंत याची व्याप्ती आहे.

बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणात अधिनियम 2009 अंतर्गत कलम क्रमांक चार व कलम क्रमांक 16, कलम क्रमांक 29, कलम क्रमांक 10 च्या अंमलबजावणीत येणा-या समस्यांसंदर्भात संशोधनाची व्याप्ती आहे.

संशोधनाची गृहितके

1. देवणी बीट मध्ये आरटीई 2009 कायदा कलमांची 100 टक्के अंमलबजावणी होत नाही.
2. मुख्याध्यापकांना आरटीई कायदा न समजल्यामुळे ते कामकाज व्यवस्थित पार पाडू शकत नाहीत.
3. देवणी बीट अंतर्गत कार्यरत असणा-या मुख्याध्यापकांना आरटीई 2009 कायदांच्या कलमांची परिपूर्ण माहिती नाही.
4. मुख्याध्यापकांना येणा-या समस्येमुळे व त्यांच्या नकारात्मक कार्यपध्दतीमुळे कार्यपध्दतीमुळे प्राथमिक शिक्षणाच्या गुणात्मक दर्जेवर परिणाम होतो.

प्रस्तुत संशोधनाची पध्दती

संशोधकास समस्येचे निराकरण करण्यासाठी संशोधन पध्दतीची निवड करावी लागते. संशोधन पध्दती ही समस्यांची उद्दिष्टे, व्याप्ती इत्यादी घटकांना अनुसरून निवडली जाते. संशोधकाच्या समस्येचे स्वरूप पाहता आरटीई 2009 च्या अंमलबजावणीचा अभ्यास ही संशोधनासाठी निवडलेली समस्या वर्तमान काळाशी संबंधित आहे. म्हणून प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पध्दती निवडलेली आहे.

प्रस्तुत संशोधनाची साधने व तंत्रे

संशोधकाने संशोधनासाठी आरटीई 2009 अंमलबजावणीत मुख्याध्यापकांना येणा-या समस्यांचा अभ्यास हा विषय निवडला आहे. प्रस्तुत संशोधनातील उद्दिष्टानुसार आवश्यक माहिती प्राप्त करण्यासाठी संशोधकाने प्रश्नावली आणि निरीक्षण सूची ही साधने निवडली आहेत.

मुख्याध्यापक, शिक्षक यांच्यासाठी प्रश्नावली हे साधन निवडले आहे. शाळांचे निरीक्षण करण्यासाठी निरीक्षणसूची या तंत्राची निवड करण्यात आली आहे.

प्रस्तुत संशोधनातील नमुना निवड

आरटीई 2009 अंमलबजावणीचा अभ्यास या संशोधनाची उद्दिष्टे व स्वरूप लक्षात घेवून संशोधकाने प्रस्तुत संशोधनासाठी संभाव्यता पध्दतीमधील लॉटरी पध्दतीचा वापर करून लातूर जिल्ह्यातील देवणी बीट मधील 25 शाळांची निवड करण्यात आली आहे.

प्रमुख निष्कर्ष

1. भारत सरकारने बालकांना मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम 2009 एप्रिल 2010 पासून लागू केलेला आहे हे जवळपास सर्वच मुख्याध्यापकांना माहिती आहे.
2. जादा खोल्या बांधाकामासाठी जमीन उपलब्ध आहे असे म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण 56.33 टक्के आहे. तर नाही असे म्हणणा-यांचे प्रमाण 43.67 टक्के आहे.
3. शाळेत मुलामुलींसाठी स्वच्छतागृह आरटीई निकषाप्रमाणे आहे असे म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण 63.33 टक्के आहे तर नाही असे म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण 36.67 टक्के आहे.
4. शाळेत विद्युत जोडणी आहे असे म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण 40 टक्के आहे तर नाही असे म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण 60 टक्के आहे.
5. शाळेत संगणक कक्ष आहे असे म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण 13.33 टक्के आहे तर नाही असे म्हणणा-यांचे प्रमाण 86.67 टक्के आहे.

6. शाळेमध्ये दुर्बल घटकांच्या मुलांना 25 टक्के आरक्षणाप्रमाणे प्रवेश देणा-या मुख्याध्यापकांचे प्रमाण 95 टक्के आहे.
7. शालेय व्यवस्थापन समिती स्थापनेमुळे शैक्षणिक गुणवत्ता वाढण्यास मदत होते असे म्हणणा-या शिक्षकांचे प्रमाण 100 टक्के आहे.
8. आरटीई कायद्यामध्ये मूल्यमापन पध्दतीत सुधारणा करावी असे म्हणणा-या मुख्याध्यापकांचे प्रमाण 50 टक्के आहे.
9. पालकांचे सहकार्य घेताना मुख्याध्यापकांना पालक शाळेत येत नाहीत, पालकांचे अज्ञान, गरीबी, मानसिकता या अडचणी आहेत असे म्हणणा-या मुख्याध्यापकांचे प्रमाण जास्त आहे.
10. आरटीई कायद्यामध्ये आणखी मूल्यमापनात बदल, विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण, भौतिक सुविधांचे निकष बदलणे या सुधारणा झाल्या पाहिजेत असे मुख्याध्यापकांना वाटते.
11. आरटीई ची प्रभावी अंमलबजावणी होण्यासाठी मूल्यमापनात सुधारणा, अध्ययन विषयक सुविधांमध्ये वाढ, तंत्रज्ञानाचा वापर, शिक्षक विद्यार्थी प्रमाणाची अंमलबजावणी यासाठी प्रयत्न व्हावेत असे मुख्याध्यापकांना वाटते.

संदर्भ सूची

1. भिंताडे वि. रा. 1999, शैक्षणिक संशोधन पध्दती, पुणे: नूतन प्रकाशन.
2. कायंदे-पाटील, गंगाधर वि. 2006, संशोधन पध्दती, नाशिक, चैतन्य प्रकाशन.
3. मुळे रा. शं., उमाठे वि. तु., ; 1998,, शैक्षणिक संशोधन व मूल्यमापन, तृतीय आवृत्ती, नागपूर महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ.
4. कुंडले, म. बा. 2003 शैक्षणिक तत्त्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र पुणे : श्री विद्याप्रकाशन.
5. पंडीत, बन्सीबिहारी, 2007, शिक्षणातील संशोधन, पुणे : नित्यनूतन प्रकाशन.
6. शेते सुधारक व कदम चारुदत्त (1993) : शिक्षणातील विचारप्रवाह, सातारा, समर्थ प्रकाशन.
7. भोसले रमा व डोण उज्वला (2009) : शिक्षणातील बदलते विचार प्रवाह, कोल्हापूर, फडके पब्लिकेशन्स.
8. <http://www.newtrendsofeducation.com>
9. <http://www.environmentaleducation.com>
10. <http://www.environmentstudies.com>